

KRONIKK

Abb. Mvg.

Fredag 28. juni 1944

Repatrieringen av sovjetborgere i 1945

EINAR KR. STEFFENAK

Nærmere 85 000 sovjetiske krigsfanger i Norge ble etter Stalins ønske fraktet tilbake til Sovjetunionen like etter krigen. Der fikk de ingen heltemottagelse, men sendt videre i kuvogner til leirene i Jir, hvor antagelig de fleste omkom. Men det var ikke den norske regjeringens initiativ. De allierte hadde bestemt «repatrieringen», av frykt for ikke å få sine egne krigsfanger tilbake fra øst, skriver lektor cand. polit. Einar Kr. Steffenak.

Våren 1995 sendte NRK en god serie om våre krigssellere. I et av programmene intervjues en sjømann, han forteller indignert om hjemsendelsen av sovjetborgere fra en nordnorsk havn. En kraftsalve mot den norske regjering blir avlevert, hans forbitrede ansikt zoomes inn, ingen kommentar følger, men vi sitter igjen med inntrykket av at Norge sendte russerne hjem. Feil. Repatriering var et alliert foretagende, et resultat av krigens allianse og en følge av at Norge ble frigjort av våre allierte, ikke – som enkelte «nynasjonalromantikere» synes å tro – av oss selv. 22. juni 1941 angrep Hitler Sovjetunionen. Stalin ble tatt på sengen. En følge var et meget stort antall sovjetiske krigsfanger under tysk kontroll. Til å begynne med var de fra tysk synspunkt primært et problem. «Løsningen» innledningsvis var sultefølg og mishandling. En tysk rapport i febr. 19. februar 1942 sier at cirka tre av fire millioner fanger var døde. Usikre tall, men en klar indikasjon på hvor tarvelig krigsfangene fra øst ble behandlet. Gitt nazistenes «meneskesyn» kan det knapt overraske. Men krigen gikk ikke tyskerne vei. «Blitzkriegkonseptet» ble forandret i langdryg kamp, striden om reststilgangen tilspisset seg. Ettersom stadig flere tyskere måtte sendes til fronten, ble det vanskelig å skaffe arbeidskraft til den mangesidige krigsproduksjonen. Fangene var en mulighet som kunne utnyttes. De ble utnyttet, og et økende antall ble fraktet til Norge. Mot slutten av 1943 satte tyskerne selv tallet til 44 137. Foruroligende meldinger fortalte de vestallierte militærplanleggerne i SHAEP (det organ som planla invasjonen i Frankrike) at et stort antall russere var å finne i de tyske rekkene. Den britiske Moskva-ambassadøren henvendte seg derfor til utenriksminister Molotov med spørsmål om hva

sovjetmakten ønsket. Kanskje kunne Stalin gi et alment amnesti, skrev ambassadøren varsomt.

Hans brev ble sendt 28. mai 1944, tre dager etter kom svaret. Det var knapt noen russere i de tyske avdelingene, hevdet Molotov. Null amnesti, problemet var tilnærmet ikke-eksisterende.

Tre måneder senere er tonen en annen. Nå vil sovjetstaten, uten å innrømme det store antall, ha alle tilbake. Briter og amerikanere har i mellomtiden ført sovjetborgere fra Frankrike til Storbritannia og USA.

”Avtalen fra Jalta bygget på gjensidighet: Sovjet skulle repatriere vestborgere vestover, sovjetborgere skulle sendes østover”

Etter en relativt intens diskusjon i den britiske regjering blir det besluttet, 4. september 1944, at de skal repatrieres.

Men foreløpig er den vanskelig å gjennomføre i praksis. Den første større utskipning fra britisk havn skjer 31. oktober 1944. Vel 10 000 sendes med kurs for Murmansk. En endelig formalisering mellom de allierte, Storbritannia, USA og Sovjet, finner sted på Jalta 11. februar 1945. Avtalen bygges opp etter et gjensidighetsprinsipp: Sovjet skal repatriere vestborgere vestover til senere avtalte utvekslingssteder, sovjetborgerne skal sendes østover. Tallet på disse i vest var langt høyere enn antallet vestallierte i øst.

Norge var i den allierte strategi primært et britisk ansvar. Etter at Normandie var valgt som invasionssted, falt vi i økende grad i en bakveie. I Skottland satt general Thorne som representant for den delen av SHAEP, Scottish Command, som skulle ta seg av frigjøringen av Norge. Han ble generelen uten soldater.

Dette bekymret den norske regjering i London. Til frigjøringens mange aspekter hørte også det store antall utlendinger, «displaced persons», som var i vårt land. Russerne var den største gruppen. Tallet ble våren 1944 anslått til 30 000. Det var et altfor lavt anslag, utover høsten steg det, og 15. mai 1945 skriver den hjemvendte regjeringdelegasjonen bekymret at tallet sies å være 73 000.

Regjeringen hadde arbeidet ganske intenst med problemene i løpet av 1944. Sosialdepartementet under Sverre Stedstads ledelse – jeg kan aldri huske å ha lest noen politikerhåndskrift så nydelig som hans! – hadde ansvaret. Gjennom en brevveksling med SHAEP 2, og 11. august ble det presisert at Norge skulle ta seg av «displaced persons». Krigsfanger, rus-

RUSSISKE KRIGSFANGER: Da de omsider ble «befrikket» fra de tyske leirene i Norge, fikk Stalin sendt dem til en sikker død i Sibir.

serne ble definert som dette, skulle være de alliertes ansvar.

Klart og greit på papiret, langt mer komplisert og sammensatt ute i terrenget. Og da Thornes ressurser ble redusert som følge av økte allierte behov på Kontinentet, ble bildet enda mer broget. I realiteten måtte flere av de praktiske oppgavene legges på norske hender.

I oktober 1944 sendte Sosialdepartementet en lang redeleggelse til Hjemmefronten. 15. mars 1945 ble de påtenkte fylkesmennene pålagt å organisere hjelpetiltak for «DPs».

Best kildemessig dekning for beskrivelse har vi fra Nordland. Ifølge lederen for arbeidet med krigsfanger og «displaced persons» – i praksis fløt de to kategoriene over i hverandre – professor og major Leiv Kreyberg, ligger det i dag et fireboksers materiale i Riksarkivet.

Kreyberg ankom Bodø 13. mai 1945, men allerede før hans ankomst hadde gode nordmenn, etter innspill fra fylkesmann Rognlien, tatt fatt på arbeidet med å hjelpe fangene.

30. april var det blitt konstituert i Bodø en nevnd som skulle ta seg av fangene. Seks medlemmer er nevnt, knyttet til motstandsarbeidet. De lar ikke tiden løpe fra seg: ut reiser en representant, søker gode nordmenn i bl.a. Saltdalen, oppretter kontakter i og utenfor leirene og begynner arbeidet med leirbeskrivelsene.

det med leirbeskrivelsene.

Bildet er svart, fangene er utsultet og i dårlig forfatning. Men sannferdigheten krever noen nyanser. Eksempelvis blir det fra leiren i Kalvik skrevet at fangene så bra ut, at forholdet mellom kommandanten og fangene var godt. For den enkelte leirkommandant spilte en viktig rolle. Ikke alle var sadister, selv i det totalitære nazisystemet var det sterke enkeltindivider som ikke i alt og ett fulgte makt-havernes målstyringsdiktat. Men dette var unntakene.

Kreyberg fortsatte arbeidet. Rundt seg hadde han 50 000 tyske soldater, 2000–3000 vaktsoldater, cirka 30 000 fanger – og sier og skriver rundt 70 allierte offiserer i hele området! Hva gjør man da? Roper på mer hjelp fra utlandet?

Det også, men gitt de små ressursene måtte han søke støtte lokalt, i den lokale hjemmefront. Så langt klodene kan fortelle, var det ingen vanskeligheter med å skaffe hjelp.

Det står respekt av dette innledende arbeidet, som såkalte vanlige folk med demokratisk sinnelig utførte våren og tidligsommeren 1945. Bare gradvis kom allierte styrker inn. Noe lettere forløp arbeidet etter at den norske brigade under oberst Justs ledelse kom i juni. Svenskene må heller ikke glemmes. De sendte mat og medisinsk hjelp.

Den gitte størrelsen utenfor norsk kontroll var repatrieringen.

Mellom general Thorne, som kom til Norge 13. mai, og lederen for den sovjetiske repatrieringskommissjonen, general Ivan Ratov, ble det 10. juni inngått en avtale om hvordan repatrieringen skulle foregå i praksis. Sverige ble viktig. Mellom de allierte og Sverige ble det inngått overenskomst om transit.

Repatrieringen skulle følge to strømmer, én stor, en annen noe mindre. Den store gikk via Sverige. Fra Narvik, Trondheim og Oslo skulle det gå først tre, senere fem tog totalt pr. dag. Hvert tog skulle ha 800 russer. De første togene gikk 13. juni, det siste den 26. juli. Stoppsteder på svensk side var Østersjöbyene Luleå, Gävle og Sundsvall. Derfra videre til Finland og «hjem til Stalin».

64 070 ble sendt med tog. I tillegg kom 1429 syke. Den mindre strøm gikk med skip til Murmansk. I alt syv skip er nevnt brukt, blant disse M/S «Kong Haakon». 17 270 dro denne veien, pluss 1582 syke. Med smått og stort ble tallet på alle repatrierte sovjetborgere av PWX (Prisoner of War Executive), det organ hos ALFN (Allied Land Forces Norway) som direkte tok seg av repatrieringen, satt til 84 351.

Hvorfor repatrierte russerne? Det var ikke den norske regjering som sto for beslutningen. Det var et alliert foretagende. Derfor kjenner vi i hovedsak bare argumentasjonen i den britiske regjering.

Den sterkeste talsmann for repatrieringen der var utenriksminister Eden. Han grunngi sin holdning med fire hovedargumenter:

Sovjetunionen måtte selv få bestemme hvordan det ville behandle sine innbyggere. Dernest, hva med de mange vestallierte fangene i øst om ikke russerne ble repatriert? Represalier kunne tenkes. Alle andre borgere som krigen hadde ført bort fra deres land, skulle hjemsendes. Sovjetborgere kunne ikke være noe unntak. Og endelig: Hvem ville ha dem her i vest? De var mange, godt over to millioner, skulle det vise seg.

Argumentet mot var usikkerheten om hva som ville skje sovjetborgerne når de kom hjem. Men Edens realpolitiske syn vant frem.

Vi vet hvordan det gikk da de kom tilbake. Ingen heltemottagelse, men kuvogner til Sibir. Her omkom svært mange, hvor mange, vet knapt noen med sikkerhet. Og det som her er berettet, er bare en bitte liten flik av historien om sovjetborgerne i Vest-Europa da den annen verdenskrig tok slutt.

En enda «mindre» flik er de mellom 13 000 og 14 000 sovjetborgere (tallet er sannsynligvis lavt anslått) som endte sine liv på norsk jord eller i havet utenfor vår kyst.